

I.V. Непотенко

КОНФІГУРАЦІЯ ТОРГОВЕЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЧЕРНІГОВА В УМОВАХ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

У статті йдеться про апробацію і адаптацію політичних ідей і суспільних проектів, що визначали структуру соціальної реальності і вели до переформатування міського простору, на прикладі одного з сегментів екстремального повсякденного життя городян (товарозабезпечення) у переломний період 1920-х рр.

Ключові слова: торговельна культура, міський простір, система товарозабезпечення та екстремальна повсякденність.

Кожна епоха формує певну систему символів, які уявляють образ міста, та створює свою конфігурацію суспільства. Переломні періоди вносять суттєві корективи у сталу організацію життя, вносячи нормативну повсякденність у незручне предметне поле. Радянська епоха була серед найбільш показових, особливо у період її становлення. Нестабільність, суперечливі процеси, кризові явища, нормування, невідповідність задекларованого і реального та позбавлення традиційності визначали її сутність. Впровадження нових радянських проектів впливало на соціокультурну реальність, невпинно коригуючи та змінюючи її. На тлі перетину звичаєвої та екстраординарної повсякденності містяни намагалися реалізувати свої щоденні практики та забезпечувати власні потреби, у тому числі і одного з найважливіших сегментів – товарозабезпечення.

Оновлення методологічного арсеналу історичної науки актуалізувало проблему міждисциплінарних меж та необхідність інтеграції з іншими науковими дисциплінами. У цьому контексті формування конструкту базується, зокрема, на визначенні теоретичних засад [4; 9] та практичного втілення на макроісторичному рівні [5]. Співвідношення мікроісторичних парадигм, погляд на місце, як своєрідний соціокультурний об'єкт, у поєднанні з предметним вивченням повсякдення у локальному зрізі (на прикладі Чернігова) на етапі закладення фундаменту радянського режиму – один з імовірних векторів дослідження, важливий для отримання цілісної картини їх онтологічної та аксіологічної сторін.

Руйнівні наслідки війн і революції призвели до виникнення товарної кризи. Дефіцит товарів вимагав переструктурування торговельного ринку та пошуку альтернативних способів товарозабезпечення. Відбувалася кількарівнева трансформація. Зовнішні і внутрішні фактори визначали неможливість подальшого існування в звичайній спосіб, що в свою чергу породжувало переформатування на локальному рівні з видозміною усталених буденних практик, а відтак і самого торговельного простору.

Модель образу радянського міста у 1920-х рр. та апробація городянами політичних, економічних і суспільних проектів формувалася двома способами. Перший

полягав у необхідності утримання цілісності простору, що змінювався, та збереженні городянами відчуття рівноваги на перетині оптимістичних прогнозів і реальних результатів. Другий – складання нових уніфікованих смислових орієнтирів. Обидва способи порушували усталеність побутування городян і викристалізовували їх повсякдення у новостворених межах на всіх рівнях життя.

З огляду на визначеність і постійність у дореволюційний період торговельний простір був складений, а тому історично опанований. В умовах товарної кризи та проектності досліджуваного періоду він не міг продовжувати існувати у традиційному вигляді. Політична нестабільність, воєнні перипетії, владні проекти, просторова і соціальна трансформація визначили кілька етапів його модифікацій (1919–1921 р. і 1921–1929 рр.)

Дефіцит товарів зумовив виникнення карткової системи. Відтепер міська буденність характеризувалася нормованістю, уніфікацією та коригувалася відповідно до соціальної приналежності. На початковому етапі закупівлею, доставкою до Чернігова та розподілом продуктів першої необхідності займалася Чернігівська крайова спілка кооперативів (з 1921 р. – Центральний робітничий кооператив). Для цього у 1919 р. було створено дві «агентури»: одна – у Гомелі, друга – у Ніжині. Однак, товари надходили у продаж зі значним запізненням та задовольняли потреби городян менш, ніж на половину. Ускладнювала ситуацію транспортна розруха [12, с. 3]. Отримані продукти жителі Чернігова купували через Губернський продовольчий комітет по продовольчих картках у пунктах видачі товарів [2, с. 3]. З метою постачання продовольством 1919 р. все населення Чернігова поділили на три категорії. До першої входили особи, що займалися фізичною працею, діти 3–12 років, вагітні жінки; до другої – службовці, учні, діти до трьох років, діти старше 12 років, безробітні, ремісники, легкові візники, кур'єри, офіціанти, перукарі та інші; до третьої – особи, що жили винятково на відсотки від грошових капіталів, домовласники, власники торговельно-промислових підприємств, священнослужителі, особи вільних професій, городяни старші за 60 років, а також особи без певних занять. Загалом по місту було 46 продовольчих пунктів [6, с. 1].

Для того, аби мати можливість отримувати продукти у споживчих лавках свого району, городяни повинні були в рахунок плати внести кошти авансом. Так, у липні 1919 р. чернігівці, які входили до першої та другої категорій, отримували цукор по 1 1/1 ф. на одного, до третьої – по 1 ф. Для отримання цукру місцеві жителі першої та другої категорії вносили по 15 руб., третьої – по 10 руб. [6, с. 6]

Про чергові надходження продуктів харчування городяни дізнавалися з оголошень. Зокрема, в одному з них йшлося про те, що чернігівці, які входили до першої категорії, отримували хліб з розрахунку 1/4 ф. на особу. Безробітні робітники, які не мали карток першої категорії,

отримували хліб з Центрального товариства споживачів. Містяни, що мали картки другої категорії, отримували в лавках свого району по 3 ф. картоплі раз на три дні [6, с. 2].

В умовах становлення радянського торговельного простору відбувалася монополізація продажу найнеобхідніших товарів. Для цього на початку 1919 р. відбувалося вилучення з торговельних закладів та складів товарів першої необхідності (ниток, мануфактури, солі, чаю, мила, борошна, цукру, тютюнових виробів, взуття, шкіри, сірників, свічок та гасу) та передання до Центральної спілки кооперативів (на Красній площі). За них власники отримували грошову компенсацію [15, арк. 1; 7, с. 14].

Утопічні ідеї радянського керівництва створювали ілюзію ідеального міста майбутнього. На практиці ж, зіткнувшись з реальністю, відбувалися свідомісні протиріччя. Половинчасте товарозабезпечення, деградаційна система державної торгівлі та низький товарообіг змушували радянське керівництво легалізувати приватну торгівлю. Х з'їзд РКП (б) засвідчив відмову від продрозкладки і повертав селян до ринкових відносин [16, арк. 31; 17, арк. 1]. Це, з одного боку, породжувало переплетення кількох торговельних систем і призвело до формування нового прошарку – непманів, однак спостерігалася певна модусність, з іншого. Для городян визрівала альтернатива товарозабезпечення, яка часто-густо ставала для них рятівною.

Почали співіснувати державна, кооперативна і приватна торгівля. У першій третині 1920-х рр. 57 % від загальної кількості торговельних закладів Чернігова були зосереджені у руках приватників. Кооперація складала 40 % від усіх торговельних одиниць міста. До кооперативних торговельних підприємств Чернігова входили: великий роздрібний магазин «Універмаг», що знаходився у підпорядкуванні районної спілки; чотири продуктових і один книжковий магазини ГорЕпо, один магазин сільськогосподарської спілки та крамниці ВСТ [17, арк. 2; 21, арк. 51; 30; 31; 32; 33; 34; 35].

Торговельний простір міста, в межах якого відбувалося задоволення споживчих потреб, охоплював визначені території (Старий та Новий базари) та окремі торговельні приміщення [3, с. 65]. Перші продовжували традиції дореволюційного періоду, коригуючи лише місце розташування, залишаючись головним місцем задоволення торговельних потреб чернігівців. Другі – піддавалися трансформації та освоєнню в межах складання нової торговельної системи. У першій третині 1920-х рр. на Старому базарі було 228 торгових приміщень, що вміщувалися на сімох рядах [18, арк. 59]. Два ряди займали територію між вул. Урицького (нині вул. П'ятницька) та вул. Трудовою, п'ять – Красну площу [8, с. 4; 9, арк. 1; 20, арк. 27]. До 1928 р. відбувалося переформатування цієї частини міського простору з торговельного в адміністративний та зміщення акцентів з центральної частини міста на Новий базар [22, арк. 414]. У 1920-х рр. на території Чернігова було понад 800 торговельних закладів, включаю-

чи магазини, лавки, рундуки та склади [1, с. 1; 14, с. 48; 23, арк. 3; 36 арк. 1]. Чимала їхня кількість пояснювалася малими розмірами та спеціалізацією на продажі одного виду товарів. Більшість рундуків знаходилися на базарах (близько 80 %) [24, арк. 31].

Домінуюча галузь господарювання та специфіка регіону впливала на формування харчового асортименту городян. Враховуючи особливості міста, додатковим джерелом прибутків для чернігівців було сільське господарство, а харчовий асортимент характеризувався тими продуктами, що ними вирощувалися. За наявності присадибної ділянки вони реалізовували їх кількома шляхами. Перший передбачав продаж пересіченими городянами городини на базарах чи, в умовах грошових перебоїв та лише часткової оплати праці у грошовому еквіваленті, обмін на інші товари. Для отримання присадибної ділянки чернігівці мали бути дійсними членами однієї з профспілок міста та звернутися до Губрадпрофспілки з заявою із зазначенням кількості членів родини та бажаним місцем розташування ділянки [25, арк. 8]. Другий шлях був можливий для тих, хто об'єднувався у радянські колективи, зокрема, трудові артілі, комуни та ін. Їхні товаровідносини регламентувалися законом. Таким чином, відбувалося формування своєрідних торговельних взаємозв'язків «між собою», на локальному рівні.

Комуна – одна з колективних форм існування, єдиний спосіб збереження хоча б частини церковного майна в умовах націоналізації та антирелігійної політики і можливість продовження функціонування монастиря. У Чернігові комуна діяла при Троїцькому монастирі (3 серпня 1918 р. – до остаточної його ліквідації). У користування земельної релігійної ремісничо-землеробської трудової комуни перейшло три монастирські церкви та частина майна: земельні ділянки, угіддя, господарчі будівлі та інвентар. Було створено низку ремісничих відділів (столярний, слюсарний, палітурний, взуттєвий і відділ, що спеціалізувався на заготівлі та виготовленні предметів культу – свічок, вина, церковного начиння, богослужбових книг тощо) [26, арк. 2–9]. Комуна перебувала на самоутриманні, тому задоволення споживчих потреб її членів залежало від обсягів власноруч вирощених продуктів (на пасіці, двох садах, присадибній ділянці, які перейшли у їхнє користування, відповідно маркуючи їх діяльність) та кількості проданих товарів, самотужки ними виготовлених (в кузні, майстернях, від свічкового виробництва). Аналогічно реалізовували товари також вихованці чернігівських дитбудинків і члени артілей, прибуток від яких слугував одним з додаткових джерел надходжень, конче необхідних в умовах економічної кризи. Повсякдення членів комуни, як і пересічних містян, обумовлювалося і визначалося одним з домінуючих радянських постулатів – принципом нормування, що поширювався на всі його структури. Був складений перелік нормованих і ненормованих продуктів. Усі вирощені понад

норму нормовані продукти у комуні підлягали торговельній реалізації у державних магазинах у вигляді продажу або обміну. Ненормовані продукти збували аналогічним шляхом. Отримані у грошовому еквіваленті прибутки витрачали на задоволення потреб комуні та укрупнення господарств. Решта коштів розподілялася між ними для задоволення їхніх потреб та складала 600 руб. на рік (близько половини місячного заробітку службовців) [26, арк. 2–9].

Після переходу у 1923 р. споживчої кооперації з обов'язкового на добровільне членство, почали створюватися структури пайовиків. Пайові або забірні книжки отримували трудящі, які здійснювали спеціальні грошові внески. Питаннями збору коштів займався ЦРК. Оскільки фінансових ресурсів для закупівлі потрібної кількості товарів у робкоопу було недостатньо, для отримання коштів пайовики додатково вносили цільові аванси, що складала п'яту частину від їхніх пайових внесків. Отримані від пайовиків кошти витрачалися на заготівлю сільськогосподарської та молочної продукції. Товари до магазинів ЦРК надходили нерегулярно та у меншій від потрібної кількості. Відтак для забезпечення жителів Чернігова була створена система отримання товарів. Щомісяця складався перелік «товарів для людності», які чернігівці отримували у крамницях ЦРК, про що повідомлялося на шпальтах місцевих газет [10, с. 4].

Пайовики ділилися на дві категорії. Приналежність до кожної з них визначалася розміром попередніх пайових внесків. Пайовики обох категорій отримували однакові товари, однак обсяг отриманого різнився [13, с. 4]. До кінця 1920-х рр. їхня кількість складала близько 17 % населення Чернігова, половина з яких – члени профспілок. Решту становили кустарі, пенсіонери, хатні робітниця та військовослужбовці [27, арк. 62].

Пайовики та члени профспілок, у порівнянні з іншими чернігівцями, отримували певні пільги. З 1923 р. Чернігівський робкооп розпочав роботу з кредитування робітників та їхніх родин, що стало однією з форм товаровідносин та буденною нормою життя. Було створено фонд кредитування, що складався з грошових та товарних надходжень губвиконкому та губернського робкоопу. Щороку визначалася нормована кількість паїв. Кредитування надавало можливість за рахунок поступових виплат збільшити купівельну спроможність частини городян та розширити асортимент придбаного [28, арк. 7]. Окрім системи кредитування для членів профспілок діяла постійна 10 % знижка на товари у крамницях Чернігова [17, арк. 1]. За сприяння робкоопу у Чернігові працювало кооперативне підприємство – товариство взаємного кредиту по вул. Шевченка (сучасний пр. Миру) та магазини, підпорядковані ЦРК [29, арк. 1–21].

Київ був основним місцем закупівлі товарів для чернігівців (70 % усіх товарів). Однак після того, як з середини 1927 р. левову частку промислової та харчової продукції почали купувати безпосередньо з фабрик та заводів

і центральних складів на умовах кооперування центрів з державною промисловістю, роль Києва зменшилася до 20 %. Головними центрами постачання товарів до Чернігова стали Москва і частково Харків. Закупівля напряму дозволяла скоротити транспортні витрати, що вплинуло на зниження цін на товари. Кількість придбаного у селян в останній третині 1920-х рр. складала близько 10 % усіх товарів [27, арк. 64].

У першій половині 1920-х рр. основним постачальником товарів був приватний сектор. Політика радянської влади була спрямована на суттєве його скорочення за рахунок розширення мережі кооперативних торгових закладів. З метою витіснення приватника для кооперативів вводилися пільги при сплаті податків, що призвело до скорочення приватного сектору. Однак, кооперативи лише частково задовольняли споживчий попит городян, що викликало наприкінці 1920-х рр. дефіцит товарів, який переріс у товарну кризу. Згортання наприкінці 1920-х рр. приватного сектору спричинило зниження рівня задоволення споживчого попиту робітників та службовців. Через нестачу ресурсів, постачання товарів до міста були нижчими від потреби. З останньої третини 1920-х рр. розпочався процес ліквідації і некооперативних торговельних закладів, зокрема, товариства роздрібної торгівлі «Ларьок», що діяло в Чернігові з 1922 р. та охоплювало 12 крамниць [11, с. 4]. Закриття цієї мережі торговельних закладів також провокувало товарний дефіцит та визначило нездатність кооперації забезпечити безперерйне постачання достатньої кількості товарів.

Отже, об'єктивні обставини, пов'язані з наслідками війн, революції та соціально-політичні установки призвели до формування проектної ментальності і екстраординарної повсякденності та сприяли модифікації міського простору загалом і торговельного зокрема. Узвичаєна торговельна культура не мала шансів бути інтегрованою у радянську модель міста, тому піддавалася переструктуруванню із закладенням фундаменту нових форм торговельної знакової символіки.

ПОСИЛАННЯ

1. Бюллетень Губернского статистического бюро. – 1923. – № 1. – 8 с.
2. В рабочем кооперативе // Знамя советов (Чернигов). 1919. – 7 декабря. – С. 3.
3. Луговський Б. У десятуху // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства / [Відп. ред. М. Грушевський]. – К.: Державне вид-во України, 1924. – Кн. 4. – С. 62–74.
4. Нагорна Л. Образ міста: регіональні аспекти вітчизняної візуалізації // Регіональна історія України. Збірник наук. статей. – К., 2013. – Вип. 7. – С. 127–146.
5. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928): Кол. монографія в 2 ч. / [Відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К.: Ін-т історії НАНУ. – 2009. – Ч. 1. – 45 с.; 2010. – Ч. 2. – 382 с.
6. Объявления отделов народного образования, юридического, Губфинотдела, здравоохранения, Горпродкома и др. – 1919. – 16 марта. – 8 с.
7. Приказы по отделам: труда, наробраза, здравоохранения, продовольствия и финансов. – 1919. – 17 апреля. – 16 с.
8. Про порядок торгівлі на базарі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 16 листопада. – С. 4.
9. Рыженко В. Исследователь в современном междисциплинарном пространстве: возможности изучения образов и простран-

ства города советской эпохи // Региональна історія України. Збірник наук. пр. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 85–112.

10. Товари для людності // Червоний стяг (Чернігів). – 1929. – 28 лютого. – С. 6.

11. Товариство роздрібної торгівлі // Красное знамя (Чернігів). – 1925. – 15 апреля. – С. 4.

12. Товари для Чернігова // Знамя советов (Чернігів). – 1920. – 7 апреля. – С. 3.

13. Цукор і чай – пайовикам // Червоний стяг (Чернігів). – 1930. – 12 січня. – С. 4.

14. Черниговский округ в границах на 1 июля 1925 г. Краткие статистические сведения. – Чернігів, 1925. – 56 с.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 169, 284 арк.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-776, оп. 1, спр. 64, 179 арк.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 73, 199 арк.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, 305 арк.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 285, 224 арк.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 686, 171 арк.

21. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 133, 217 арк.

22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 284, 346 арк.

23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1188, 467 арк.

24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-776, оп. 1, спр. 64, 86 арк.

25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 671, 189 арк.

26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-698, оп. 7, спр. 4, 64 арк.

27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 67, 98 арк.

28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 58, 117 арк.

29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1282, 144 арк.

30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4101, 97 арк.

31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4114, 149 арк.

32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4115, 209 арк.

33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4116, 179 арк.

34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4122, 244 арк.

35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4946, 63 арк.

36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 368, 209 арк.

Непотенко И.В. Конфигурация торгового пространства Чернигова в условиях экстремальной повседневности

В статье идет речь о апробации и адаптации политических идей и общественных проектов, которые определяли структуру социальной реальности и вели к переформатированию городского пространства, на примере одного из сегментов экстраординарной повседневной жизни горожан (товарного обеспечения) в переломный период 1920-х гг.

Ключевые слова: торговая культура, городское пространство, система товарного обеспечения и экстремальная повседневность.

Nepotenko I.V. The configuration of Chernihiv trading space under extreme everyday conditions

The article is devoted to the problem of approbation and adaptation of political ideas and social projects that created the structure of social reality and transformed city space, on the example of trade implementation – one of the segments of extreme everyday life in 1920s.

Key words: trade culture, local space, trade implementation system and extreme everyday life.

21.02.2018 р.

УДК 94(477): 351.851 «192/193»

Д.В. Рига

СКАСУВАННЯ ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МІСТА ЧЕРНІГОВА У 20–30-ТИХ РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про ліквідацію гімназійної освіти в Чернігові у 1919 р., створення нової системи середньої освіти та функціонування середніх навчальних закладів міста у 20–30-х роках ХХ ст.

Ключові слова: ліквідація, Чернігівська класична чоловіча гімназія, середні навчальні заклади, система освіти.

Питання функціонування середніх навчальних закладів міста Чернігова в перші десятиріччя ХХ ст. досить цікаве в контексті загальної історії міста. Серед дослідників історії Чернігова слід згадати розвідки С. Лепявка, В. Руденка, В. Сапона та ін.

В перші десятиріччя ХХ ст. суттєво змінюється навчально-виховна система середньої освіти на теренах колишньої Російської імперії: скасовується гімназійна освіта, створюються нові навчальні заклади. Власне про це і піде мова в цій статті.

Доволі мирне життя мешканців Чернігова було порушене революційним заколотом 1917 року. Споруди чернігівських гімназій (жіночої та чоловічої) вціліли, і навчально-виховний процес в них продовжувався за радянську добу.

Чернігівська класична чоловіча гімназія (як навчальний заклад) після Жовтневого перевороту, «завдячуючи» новим суспільним перетворенням, проіснувала тільки два роки [1, с. 241–248]. Її дві будівлі деякий час залишалися вільними. В одній споруді, де зараз знаходиться Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, розмістили Губпартшколу. У 1924 р. тут вже знаходилась середня семирічна українська школа ім. М. Коцюбинського. Газета «Червоний стяг» за 1924 р. писала: «Школа за 6 років свого існування вже пережила три переселення: до будинку дворянського пансіону, до колишнього пансіону гімназії і до будинку гімназії. Школа починалась з 18 чоловік в 1917 році, вона мала 230 душ дітей навесні 1923 року, а того ж року в осені – 400 душ.

Школа врешті дістала будинок бувшої гімназії (будівля сучасного Чернігівського історичного музею), коли його звільнила Губпартшкола. Довгий час вона була єдиною середньою українською школою в Чернігові, а тепер ставала найбільшою на Чернігівщині».

Відомо, що школа була організована влітку 1917 р. за ініціативи дружини М. Коцюбинського Віри Устимівни, яка спочатку створила дитячий майданчик на 10–15 учнів. Першим директором стала Катерина Дмитрівна Стаднюк [2, с. 4.].

У 1920-х роках за рахунок створення нових типів освітніх закладів (професійних, вечірніх) майже вдвічі розширилась мережа шкіл Чернігова [3, с. 38]. Для забезпечення освітою дорослого населення при клубах та